

הנכים הופכים לפנתרים: על ספרה של ביטי רואי, אהבת השכינה: מיסטיקה ופואטיקה בתיקוני הזוהר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ז

מאת יהודה ליבס

אפתח בנימה אישית. כשבישרו לי, לפני כשנה, על קבלת פרס ישראל חשבתי שזה הגמול הגבוה ביותר שאפשר לקבל על העיסוק בתחומי. אך מה שקיבלתי מאז זה הרבה יותר מזה. המון ספרים של תלמידים וחברים שהולכים אומנם איש בדרכו, אבל יש אומרים שגם לי יש בכך חלק אם בהדרכה אם בהשראה. הרי אני כבר כבן שבעים שנה. מה שכתבתי מצוי ומונח בקרן זוית, וגם אם עוד אוסיף ואכתוב עוד מאותו דבר, כתבים אלה כשלעצמם לא יפעלו הרבה בעולם העתיד. אך דומני שזכיתי, ברוך השם, להישארות נפש גדולה הרבה יותר באמצעות עולם מחקר הזוהר של הדור הבא, ההולך ומתפתח למימדים שלא שוערו, בכמות ובאיכות.

דוגמה בולטת לכך הוא הספר שלפנינו, אהבת השכינה מאת ביטי רואי. העובדה שזה ספר מצוין אינה תלויה בהמלצתי, שאני אולי חשוד בראייה מוטה, בגלל אהבה שבי שמקלקלת את השורה, אהבת השכינה ואהבת ביטי. ספר זה זכה בפרס מתנאל לספר הטוב ביותר במדעי היהדות בשנים האחרונות. שמחתי מאוד לשמוע על זכייה זו, שלא נעשתה בהמלצתי (יצא שאני המלצתי על ספר אחר, טוב גם הוא, ספרה של מור אלטשולר על מרן יוסף קארו). אני גם לא זכיתי לשמש מדריך לעבודת הדוקטוראט שביסודו, ואני מברך גם את פרופ' צבי מרק על ספר נהדר זה שנכתב בהדרכתו.

שכבת התיקונים של הספרות הזוהרית כבר נחקרה לא מעט. אך בספרה של ביטי חשים אנו ברוח חדשה, לא רק אהבת השכינה אלא גם אהבת תיקוני זוהר. זה חידוש לא קטן, כי רוב המחקרים הקודמים, גם אלה שמסייעים להבנת זוהרית זו, דווקא הסתייגו ממנה, בעומדם על נחיתותה הספרותית והמחשבתית בהשוואה לגוף הזוהר. גם אישיותו של המחבר האנונימי לא נשאה חן

בעיני רוב החוקרים, שהציגו אותו כ'יחיד מר נפש ביסודו', אם לבחור בלשונו של גרשם שלום.¹

אך שיחק המזל לבעל התיקונים ועתה מצא לו סנגורית מצוינת, ביטי רואי. בעיניה שטף האסוציאציות המאפיין את סגנון התיקונים אין בו רק חיסרון לעומת המבנים הספרותיים המוצקים והמפוארים של גוף הזוהר. לדעתה יש להבחין כאן בפואטיקה מיוחדת, שיחסה לגוף הזוהר דומה ליחס הפוסט-מודרניזם אל המודרניזם (עמ' 421), ולדעתי אפשר גם לדמותה לכיוון הספרותי של זרם התודעה.

יתר על כן. ביטי מוצאת (בעמ' 424-427) גם התאמה בין סגנונו של בעל התיקונים לבין השקפתו על מצב העולם בימיו והתיקון הנדרש לו. כמו כן עומדת היא על החוט המחשבתי השוזר את החיבור בעיקביות מסוימת, והוא לדעתה הערצת השכינה אהבתה וגאולתה.

בתובנה יפה זו אפשר למצוא גם פיתוח מעניין לדעה שהבעתי אני במאמר 'הזוהר והתיקונים מרנסנס למהפכה'.² שם הצבעתי על כך ששתי השכבות הזוהריות, גוף הזוהר מחד ומאידך שכבת תיקוני זוהר (הכוללת גם את החיבור רעיא מהימנא), מודעות להבדל ביניהן בסגנון ובדרך המיסטית, ואף על ויכוח שניטש על כך בין שתי החטיבות, כשרשב"י של גוף הזוהר שולל את דרכו של בעל התיקונים, ואילו רעיא מהימנא, המחבר של החטיבה התיקונית, מוצא בה את שיא התנועה הזוהרית, ותיקון לחסרונות של 'חיבורא קדמאה', הוא גוף הזוהר, שלדעת רעיא מהימנא לא הלך רחוק מספיק בזוהריותו, כשלא הניח לעצמו להיסחף במהפכניות המחשבתית והסגנונית המאפיינת את רעיא מהימנא.

עם זאת, הגדרות מדויקות של רוח חטיבות זוהר תלויות גם בעיני החוקר המתבונן, וחייבות להשתנות תדיר. וכך בדברי כאן אבקש להוסיף עוד פרק במשא ומתן היפה ביני לבין ביטי, וקצת לחדד את הניסוחים שלה. כך אפשר שביטי מפריזה קצת על המידה בהגנה על בעל תיקוני זוהר, ונכון לחזור אל איזון מדויק. זאת אומר אני לא כשופט חיצוני, שיש אומרים (לא אני) שזה פחות לגיטימי לחוקר

¹ גרשם שלום, שבתי צבי, עם עובד, תל אביב תשי"ז, עמ' 9.

² 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', רזיית מרוז (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 251-301.

ומעבר לכללי המשחק האקדמי. דברי יהיו מצד התודעה העצמית של בעל תיקוני זוהר עצמו, כמובן כפי שאני מתרשם מהם.

והנה בהערכת עצמו של בעל התיקונים נמצא יסוד דיאלקטי (גם ביטי גורסת כך, אבל אני כאמור מבקש לחדד זאת עוד). גם מלשון בעל התיקונים עצמו עולה החיסרון שבו, הן לעומת משכילי גוף הזוהר והן לעומת חכמי ההלכה (שני סוגים אלה חופפים אצלו במידת מסוימת, כפי שהראיתי באותו מאמר). אומנם תוך כדי דיבור הופך אצלו החיסרון ליתרון, אך קל להבחין שרגש העליונות שלו כרוך גם בתסביך נחיתות.

את פרטי הדברים שטחתי באותו מאמר, 'הזוהר והתיקונים', וכאן אסכם: רעיא מהימנא מרבה להתלונן על מצבו הירוד, בגשמיות ורוחניות: הוא גולה ועני, נרדף מבוזה, ויסוד התלונה אינו מתבטל גם כאשר בשטף מהלך הדברים מוצגת השלילה כחיוב, למשל בשעה שהוא דורש על עצמו את פסוקי עבד ה' בישעיהו, ורואה את העוני כאמצעי מיסטי חיוני.

עוד בוכה הוא על כך שחכמי ההלכה מזלזלים בגדולתו בהלכה, ולעתים דומה שהצדק אתם. כך עלול לפסוק גם קורא חיצוני, שיבחין בספר רעיא מהימנא בטעויות בסיסיות, כגון בחילוף בסוגיית ארבעה אבות נזיקין בין מבעה להבער, או בבלבול בין נדר ושבועה.³ אך כך הדבר גם לפי התודעה העצמית של רעיא מהימנא עצמו. ושוב, גם חסרון זה נדרש לעתים לשבח: העיסוק ההלכתי הדקדקני והנוקשה הוא בעיניו חטאו של משה שהיכה את הסלע במקום לדבר עמו (ובלשונו אולי: לזרום עמו). ויש לזכור שמשה הוא הוא רעיא מהימנא.

לכך מצרף רעיא מהימנא עוד חטא השייך גם הוא לאותה דיאלקטיקה: משה חטא בכך שקירב את ערב רב, הם במידת-מה אותם אנשי ההלכה. גם בכך מתכוון הוא בוודאי לעצמו, כי מצאנו אצלו כלפיהם יחס אמביוולנטי: בצד עלבונות וגידופים שהוא מפנה אל אנשי ההלכה, המדומים אצלו, בין השאר, לחמורים ולמצרים. המעבידים את ישראל בפרך, הוא רואה בהם גם עמודי עולם איתנים. לעתים מוצא הוא את מוצאם בסמאל אך לעתים הם מן המלאך, העבד מטטרון, זאת בשעה שהם באים לסייע לתלמידי חכמים כמוהו,

³ ראה שם, הערה 172.

הדבקים בשכינה, ולעבוד אותם כימי חול המכינים לשבת. סתירה זו עתידה להיפתר לעתיד לבוא כאשר יכירו אנשי ההלכה שכל כוחם בא ממנו, ממשה רבינו ומגלגולו בדמות המשיחית של רעיא מהימנא של סוף הימים.

יחס אמביוולנטי מפגין רעיא מהימנא, הרועה הנאמן, הוא הדמות הספרותית של מחבר ספר תיקוני זוהר הרואה עצמו כגלגול משה בדור גלות זה, גם כלפי משה המקורי, זה של דור המדבר. הוא מקנא בהשגה הנבואית של משה, שרעיא מהימנא הנוכחי לא זכה לה, ומוצא נחמה פורתא בדברי העידוד של רשב"י שמסביר לו שמבחינה מסוימת עולה מעלתו של רעיא מהימנא הנוכחי על מעלת משה המקורי, כי השגתו היום באה לא מבחוץ אלא מנשמות הצדיקים שחדרו לתוכו, ולפיכך הוא בבחינת החכם העדיף מנביא (זוהר ח"ב, קטז-קטז, רעיא מהימנא). עמוס גולדרייך הסביר זאת יפה במאמרו החשוב 'עיונים בראייתו העצמית של בעל תיקוני הזוהר', ואף הראה אל נכון שתיאור זה אינו מתאים לדברי רעיא מהימנא במקומות אחרים. אך אינני מזדהה עם הדרך שבה מנסה גולדרייך ליישב את הסתירה, באמצעות שכלול שיטתו של בעל רעיא מהימנא, כגון בהשערה 'כי מחברנו הניח [לנשמות] קיום כפול'.⁴ לדעתי סתירות כאלה אפשר להותיר על כן, כי הן הולמות את הפואטיקה של רעיא מהימנא, שעסוק יותר בשאלות 'איך' מאשר בשאלות 'מה', ושמעמדו האישי, עלבונו וגדולתו, הוא שמעסיקו ביותר.

עניין זה נוגע גם לשכינה, נושא ספרה של ביטי, שהציגה את חשיבותה של דמות אלהית זו בעולמו של בעל התיקונים. היא הראתה בפרטות ובאופן משכנע עד כמה חשוב ומרכזי מקום השכינה בעולם האלהות של תיקוני זוהר, יותר מכל מה שנמצא בשאר ספרי קבלה ואף בגוף ספר הזוהר. ועם זאת אציין שהשכינה, המזוהה בגוף הזוהר עם כנסת ישראל, כלומר עם דמותו האידאלית של העם, מזדהה בתיקונים גם עם האידאל האישי של המקובל, ובראש וראשונה של רעיא מהימנא עצמו. מבין השורות עולה שנדודיו בעיקבות השכינה הגולה, אלה שמתוארים כה יפה בידי ביטי, הינם גם חיפושים אחרי האישיות האמתית שלו עצמו, במצבו האידאלי,

⁴ בתוך משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, בעריכת מיכל אורון ועמוס גולדרייך, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 478-479.

שעתה נעלמת היא ולא מוכרת אך עתידה להתגלות בעת צאתה מן הגלות.

משהו כזה מצוי אכן גם בדברי הסיכום של ביטי (בעמ' 413):

אם נאמץ תובנות אלה לדיוננו נוכל לומר כי הנסיון למקד את מערכת הספירות בדמות נתפס כהכרחי להבניה של תחושת העצמי של המקובל הפועל מול אחר משמעותי. על פי המונחים הפסיכואנליטיים, תפישות אנתרופומורפיות של שיעור קומה ותפיסות פרסונאליות של האלהות, כפי שראינו ביחס לדמותה של השכינה, מגלמות חלק מתפיסת המקובל את עצמו והן מהותיות לצמיחת זהותו העצמית.

זאת מבקש אני עתה לחדד ולפתח עוד.

היחס כלפי השכינה, כפי שכבר הוער במחקר, מתואר ברעיא מהימנא במונחים השאובים מהוואי החצרנים והאבירים של ימי הביניים, אך אפשר שאנלוגיה יותר מדויקת תישאב מספרו של סרוונטס, הסופר המאוחר יותר, שכבר הסתכל על הדברים מן הצד ומלמעלה, והבין שדולצינאה, גברת אהבתו של דון קישוט נמצאת בעיקר בדמיונו ובראשו כאידאל וכשלמות שלו עצמו. כזאת, כך דומני גם השכינה של בעל תיקוני זוהר (אינני מזדהה אפוא עם האינטרפרציה הפמיניסטית של השכינה של תיקוני זוהר, לדעתי היא בעיקרה פנטזיה גברית).

בכך יובן איך אישיותה של השכינה, בת המלך שנאבקים להשיגה, נהפכת במהלך דרשות רעיא מהימנא לפעילות אנושית כמו תפילה ולימוד תורה,⁵ והיא מזדהה עם הלכה למשה מסיני, שעתידיה לשוב אל בעלה, הוא רעיא מהימנא, אחרי שינצח את כל אנשי ההלכה יריביו, שיבינו שרק שלו היא ההלכה, והיא כלתו, כי הלכה היא אותיות הכלה.⁶

בצדק אפוא חולקת ביטי על דעתו של עמוס גולדרייך, שקבע במאמרו הנ"ל שכתובתו של בעל תיקוני זוהר היא כתיבה אוטומטית 'ללא מטרה', לדעתה מטרתו של בעל התיקונים היא השכינה (עמ' 423). אי אפשר לסתור דעה זו, הנסמכת אף על טקסט התיקונים

⁵ 'הזוהר והתיקונים מרנסנס למהפכה', עמ' 283 ליד הערה 212.

⁶ שם, עמ' 273, ליד הערה 141.

עצמו שקובע 'מטרה ודאי דא שכינתא', אך אפשר לסייג ולומר שבעצם לפי הגדרה זו, כמו לפי כלל הדברים, כל מטרה, או כל תכלית ושלמות של פעילות אנושית, מוגדרת אצלו כשכינה.

הגדרת השכינה כאידאל שוללת את האפשרות למצוא בה פגמים. מאוד שונה היא אפוא מן השכינה של גוף הזוהר, המתוארת שם לעתים בקווים קשים ואף דמוניים, המאפיינים אותה בזמנים שאינה בזיווג עם בעלה. השכינה של תיקוני זוהר גם כשהיא מסתתרת, בגלותה ונפילתה המתוארות בפרטות בספרה של ביטי, שלמה היא ואינה פגומה. כך אפשר לדעתי להבין את החידוש המפליא שמחדש רעיא מהימנא במגילת אסתר: לדעתו לא הגיעה אסתר (היא השכינה) מעולם למשכבו של אחשוורוש, אלא נסתרה ממנו, ואת מקומה במיטתו תפסה שדה (זוהר ח"ג, רעה-רעו, רעיא מהימנא).

על דוגמה אחרת הארכתי בהרצאתי (הניתנת לקריאה באתר שלי) 'תפילת ערבית רשות'. שם הראיתי שכאשר בעל תיקוני זוהר פוסק במחלוקת המפורסמת שתפילת ערבית, המזוהה עם השכינה, רשות היא, כוונתו לומר שהיא כולה ברשות היחיד, ברשות בעלה האלהי, ואף, כך דומה, ברשות רעיא מהימנא עצמו. מבחינה ריטואלית-הלכתית רשות זו היא דווקא חובה גמורה, ולא כמו בגוף הזוהר, שהריטואל הלילי הוא שעשוע מיסטי המיוחד למשכילים, לאנשי הזוהר בלבד.

ההשקפה הדיאלקטית-אידיאליסטית בנוגע לשכינה מתאשרת גם לפי המיתוס של בעל הקבין, אותו חיגר נטול רגליים שעליו מסופר בתיקוני זוהר (תיקון ס"ט) שאין מי שיכול להשיגו בריצה. למיתוס זה מייחדת ביטי פרק מרכזי בספרה, ומסבירה אל נכון שמצד אחד גורלו של בעל הקבים אחוז בגורלה של השכינה, ומצד שני שבעל קבין זה אינו אלא רעיא מהימנא בעצמו. ולפי הניסוח שלי: בעל הקבים הוא רעיא מהימנא והשכינה היא האידאה שלו.

בעל הקבין אכן מוכשר מאוד לייצג את רעיא מהימנא. נכותו שמעוררת זלזול ראשוני מתאימה לאותו רגש נחיתות אשר מתהפך לרגש עליונות, כשמסתבר שדווקא נכות זה מביאה אותו למטרתו, כמי שעף על קרן של אור. אפשר להגדיר זאת בסיסמה מן הריאליה של היום: נכים הופכים לפנתרים. סיסמה זו מתאימה לענייננו, כי

איננה נוגעת רק לכושר הגופני, אלא מנסה לעורר גם אסוציאציות חברתיות, בהזכירה את מרד הפנתרים השחורים בארצנו ואת אלה שקדמו להם בארצות הברית, אותם שביקשו להפוך את נחיתותם למעלה בלי לשנות את טבעם, כמו שעולה מן הפסוק המסמיך כושי ונמר: הַיִּהְפֹּךְ כּוֹשֵׁי עוֹרוֹ וְנֹמֵר חֲבַרְבֶּרֶתוֹ (יר' יג, כג).

כמו כשראינו אצל רעיא מהימנא גם בעל הקבין מתאפיין בדרישות מוחלטות ובלתי מתפשרות: במרוצתו המהירה חולף הוא על שבעה היכלות, שעל כל אחד מהם כתוב: הבל הבלים, ועל השביעי, מטרת כל המרוץ, מתנוסס סמל, שעליו נשר שבפיו עטרה ובה חקוקה כתובת. אך שלא כמו בסמל של ארצות הברית, ששם על עטרת הנשר כתוב המשפט הלטיני שמכריז: מתוך מרובים אחדות, בתיקוני הזוהר כתוב שם: 'כל מאן דלא ידע באלין הבלים וברזא דילהון, עליה אתמר והזר הקרב יומת' (תיקוני זוהר קג ע"ב), כלומר מי שאינו מבין בהבלים חייב מיתה.

זה בוודאי לא מכוון או מתאים לביטי. היא מבארת יפה את הדרשה הקבלית שנושא בעל הקבין על אותם הבלים, ומסבירה היטב איך אותם הבלים קשורים לשכינה ולעבודתה. אך אני מבקש לעמוד כאן יותר על הנימה שבה נאמרים הדברים.

ההבל עניין רציני הוא בתרבות, ועל תולדותיו מאז עמד יפה חברי זלי גורביץ' בספרו 'חשבוננו של קוהלת'.⁷ גם גוף הזוהר אוהב מאוד את ההבל, הקשור אצלו גם להומור וארוס, ועל כך הרחבתי אני במאמרי 'זוהר וארוס'. הבלו של תיקוני זוהר בוודאי מתבסס על הבל גוף הזוהר וממשיך אותו, אך בדרך שונה. כשגוף הזוהר מדבר על ההבלים שעליהם עומד העולם, זו הסתכלות אירונית מחייכת ומשתעשעת (מה שלא מפחית כלל מחשיבות העניין), אך בתיקוני הזוהר, הגוזר מיתה על מי שאינו יודע בסוד ההבלים, נשמעת באוזני נימה שונה, נימת של דווקנות ומוחלטות, ואם יש כאן שמץ של הומור, הרי הוא יותר סרקסטי מאשר אירוני.

הספר אהבת השכינה אינו סוף מחקרה של ביטי. במחקרים נוספים שלה מעמידה היא את ספרות תיקוני הזוהר במקום הראוי לה בתולדות הקבלה. לכך יש חשיבות גדולה, כי הסגנון המרדני והאנטי

⁷ הוצאת בבל, תל-אביב תשס"ח. על ספר זה כתבתי מאמר בשם 'את האלהים ירא', והוא ניתן לקריאה באתר שלי.

נומיסטי של ספרות זו מוסיף לקבלה נופך מיוחד, שאבקש לציין בקצרה כמה שלבים בתולדותיו.

לא בלתי צפויה היא השפעת רעיא מהימנא על השבתאות, ועליה עמד גרשם שלום בכמה מקומות, ואף ציין למשל את גלגולם של בעלי הקבין דלעיל אל המיתוס השבתאי.⁸ עם זאת דומה שהוא מיעט בהשפעתה של ספרות התיקונים על הקבלה הקלאסית. אפשר לחלוק גם על קביעתו ש'לא מצינו כי ספר מופלא זה [רעיא מהימנא] השפיע איזו השפעה בדורות הראשונים אחרי חיבורו',⁹ ואני מתעתד לעמוד בעתיד (בע"ה) על הזיקה החזקה בין רעיא מהימנא לספר אוצר חיים של ר' יצחק דמן עכו.

פליאה גדולה יותר יש בהתקבלות ספרות תיקוני זוהר אל תוך הזרם המרכזי של הקבלה. דווקא הרמ"ק התיאולוג של הקבלה, מי שלקח על עצמו לקרוא לסדר את המיתוסים הקבליים, דווקא הוא העריך ביותר את ספרות התיקונים הפרועה וראה בה שלב גבוה מעל גוף הזוהר. כך עשה הוא אומנם בשעה שחזר בו מדרכו הראשונה, 'דרך הכינויים', ובירר לעצמו דרך יותר אורגאנית וזוהרת, היא 'משל האדם'. על כך כתבתי אני,¹⁰ ועל מקומו של רעיא מהימנא אצל האר"י, גדול המקובלים באותו דור, ובכלל, מוסיפה ביטי ושוקדת. כמו כן ראוי להזכיר כאן את הרמח"ל, שבעיקבות תיקוני זוהר תיקן ספר תיקונים חדשים, וראה עצמו כרעיא מהימנא של דורו.

הפתעה גדולה אף יותר עולה מן הזיקה העמוקה אל רעיא מהימנא האנטינומיסטי מצד הגאון מוילנא, איש ההלכה המובהק, ראש המתנגדים לחסידות. אף את תודעתו העצמית המשיחית, כאיש ההלכה האולטימטיבי שכולל את כל אנשי ההלכה שקדמו לו ופוסק ומיישב את קושיותיהם ומחלוקותיהם, פיתח הגאון מדמותו של רעיא מהימנא. כך היציתי במאמרי 'תודעתו העצמית של הגאון מוילנא ויחסו אל השבתאות',¹¹ וביטי ביססה זאת, וחידדה והרחיבה במאמרה החשוב "'היו משקים לתורה": זיקת הגאון מוילנא לספרות תיקוני הזוהר',¹² ועוד ידה נטויה להמשיך ולכתוב בנושא זה.

⁸ גרשם שלום, מחקרי שבתאות (מהדיר: יהודה ליבס), הוצאת עם עובד, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 380-383.
⁹ שבת צבי, שם.

¹⁰ על כך ראה במאמרי 'שבלוניזציה והחייאתה במיתוס הזוהרי' (באתר שלי), ועוד במאמרי 'האמת על קבלת הרמ"ק המשתקפת בספרות הלוריאנית', פעמים 148 (תשע"ז), עמ' 27-40 (גם זה מצוי גם באתר).

¹¹ בספרי לצבי ולגאון, הוצאת אידרא, תל אביב תשע"ז.
¹² דעת 79 (תשע"ה), עמ' 11-54.

מפתיע פחות, אך לא פחות חשוב ומעניין הוא מקומו של רעיא מהימנא בחסידות. גם בכך עוסקת ביטי, וכבר יצא מתחת ידה מאמר מופלא: "פקודא בתר דא להשיב אבדה": גלגולים מתיקוני זוהר אל ר' נחמן מברסלב'. ואציין בגאווה שמאמר זה התפרסם בקובץ החדש 'הסיפור הזוהרי', שבעריכתי בשיתוף עם מלילה הלנר-אשד ויונתן בן-הראש.¹³

ואכן לא ייתכן סיפור זוהרי בלי הגוון של רעיא מהימנא, הן כמורד בקרב הספרות הזוהרית, והן כמי שמוסיף את תבלין המרד ליהדות מאז ועד היום. ותודה ענקית מגיעה לביטי, על כך שהיא מעלה זאת על הבמה.

¹³ הוצאת יד בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ז, עמ' 668-708.